

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ (ГОББС, ЛОКК, РУССО)

У статті аналізується поняття соціального договору (соціального контракту) у працях Гоббса, Локка та Руссо; дається порівняльний аналіз їхніх концепцій.

Ключові слова: суспільний договір, природний стан, приватна власність, громадянське суспільство, рівність, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Томас Гоббс.

Поняття "суспільний договір" у наш час є предметом дослідження фахівців у різних галузях знання. Це філософи та політологи, юристи та економісти. Серед визначних дослідників цієї проблематики можна назвати Джона Роулза (John Rawls) [1], Девіда Готьє (David Gauthier) [2], Браяна Скірмса (Brian Skyrms) [3] та інших.

Проте треба зазначити, що теорія суспільного договору має давню історію. Можна стверджувати, що вона стає предметом обговорення ще за часів Античності. Існує точка зору, що моральні та політичні обов'язки людей залежать від договору, або згоди між ними з метою розвитку суспільства, в якому вони живуть. Так, Сократ використовує щось подібне до суспільної домовленості, пояснюючи Критону, чому він має повернутися до в'язниці та прийняти смертний вирок.

Також особливого значення ідея суспільного договору знайшла у працях філософів XVII–XVIII ст. Серед них, передусім, треба згадати Томаса Гоббса, Джона Локка та Жан-Жака Руссо. На наш погляд, сьогодні актуальною задачею є порівняльний аналіз їхніх концепцій з метою виявлення категоріального апарату для подальшого розгляду сучасних теорій соціального контракту.

Перш ніж ми будемо розглядати погляди означених вище філософів щодо суспільного договору з'ясуємо, що ми будемо розуміти під цим терміном. Суспільний договір – це соціально-філософська теорія, що пояснює походження громадянського суспільства, держави, права як результат угоди між людьми. Поняття суспільного договору передбачає, що люди частково відмовляться від суверенітету і передають його уряду або іншій владі, щоб отримати або підтримати суспільний лад через панування права.

Оксфордський словник витлумачує це поняття таким чином: "Суспільний договір – це неявна згода між членами суспільства щодо співпраці та допомоги один одному" [4].

Розпочнемо наш аналіз з поглядів Томаса Гоббса щодо означеної проблематики. Він жив у найбільш цікавий період тогочасної Англії – період англійської громадянської війни (1642–1648). Це було зіткнення короля та його прихильників-монархістів з парламентарями, яких очолив Олівер Кромвель, що вимагали більш свобод для парламенту. Гоббс спробував знайти компромісне рішення для розв'язання означеного конфлікту.

З одного боку, він піддав сумніву теорію божественного права королів на їх владу. Першим, хто висунув цю теорію, був Роберт Філмен. У праці "Патріарх" [5] він писав, що влада надається королю від Бога,

саме Бог наділив королів абсолютною владою. Отже, покладаючись на владу короля, ми покладаємося на владу Бога. Згідно цієї точки зору політичні обов'язки відносяться до релігійних. З іншого боку, Гоббс відмовляється і від положення парламентарів, що влада повинна бути розділена між парламентом і королем.

Концепцію Гоббса краще зрозуміти, якщо розділити її на частини: теорію людської мотивації психологічного егоїзму і теорію суспільного договору, побудовану на гіпотетичному стані природи. У першу чергу Гоббс розглядає теорію людської природи, яка була покладена в основу філософської праці філософа "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської", виданої в 1651 році.

Наукова революція з її важливими відкриттями, зокрема, що всесвіт може бути описаний по відношенню до універсальних законів природи, справила великий вплив на Гоббса. Він вважав, що все те, що існує у всесвіті, утворюється рухомою матерією. Це розповсюджується також на поведінку людини. Людська макро-поведінка, може бути описана певними видами мікро-поведінки.

Гоббс вважав, що ці механічні якості людської психології, створюють суб'єктивний характер людських вимог. "Любов" і "ненависть", наприклад, це не почуття, які ми використовуємо, щоб описати щось в нашому вихідному становищі. Такі терміни, як "добрий" і "поганий" не мають ніякого значення, а існують, тільки щоб описати наші апетити та відразу. У моральному плані такі слова не описують об'єктивне положення речей. Вони є положеннями індивідуальних смаків та переваг.

У доповнення до суб'єктивізму Гоббс також виводить зі своєї механічної теорії людської природи, що люди обов'язково переслідують свої інтереси. Вони переслідують лише те, що їм потрібно. Це виробляється в них механічно і є індивідуальним інтересом. Усі мають на увазі лише те, що самі хочуть, при цьому з відразою відмовляються робити те, що їм не потрібно. Це загальна умова усієї людської природи. Людина є корисною як в суспільстві, так і поза ним. Від маленьких бажань люди переходять до великих – таких, як влада, багатство та статус. Все, що відбувається, мотивується виключно бажанням поліпшити своє власне життя і задовольнити більшість своїх забаганок. Люди розглядають бажання лише з особистого боку. У них є тільки нескінченні апетити і щира зацікавленість тільки у своїх інтересах. За Гоббсом, навіть піклування за дітьми є інвестиція в майбутнє для дорослих.

Крім того, що людські істоти є корисними, вони також є розумними. У них є раціональна здатність здійснювати свої бажання максимально ефективно. Раціональність є інструментальною. Вона може порівнювати і розраховувати різні речі для розробки найкращих шляхів для отримання бажаного.

Базуючись на цих ідеях щодо людської природи, Гоббс намагається побудувати провакаційні та сильні аргументи для того, чому ми повинні бути готовими до політичної влади.

Згідно Гоббсу, обґрунтування політичного обов'язку є таким: люди є корисними, проте при цьому вони раціональні, вони будуть обережати ту

владу, яка дозволить їм мати можливість жити в громадянському суспільстві, що сприяє їх власним інтересам.

Його аргументація щодо цього питання можна відновити так. Гоббс описує людину з точки зору її природного стану. Природа речей така, що всі люди є корисними, проте вони бажають бути рівними один до одного. Дуже важко зробити так, щоб люди співпрацювали. З цього він робить висновок, що природний стан є дуже тяжким для людини. Кожна людина живе в страху, тому що боїться за своє життя. Довгострокові відносини між людьми неможливі. Найстрашніший стан для людини – це стан вічної війни. "При відсутності громадянського стану, – пише він, – завжди розпочинається війна всіх проти всіх. Звідси видно, що поки люди живуть без загальної влади, вони знаходяться в тому стані, який називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх" [6].

Однак ситуація не є безвихідною. Люди є раціональними істотами, вони можуть вийти із цього стану і створити громадянське суспільство. Головним бажанням людини є прагнення до миру, коли всі прагнуть мира, і право на війну, якщо інші не хочуть миру. Люди, будучи розумними істотами, можуть прийняти суспільний договір задля збереження свого життя.

Суспільний договір, за Гоббсом, має два аспекти. По-перше, люди повинні погодитися на створення суспільства колективно і відмовитися від прав, які вони мали у природному стані. По-друге, вони повинні обрати людину або уряд, який буде слідкувати за виконанням цього договору. Іншими словами, для виходу з природного стану люди повинні домовитися жити разом під загальним законом і створити примусовий механізм суспільного договору для дотримання його.

Суспільство стає можливим тому, що в той час, як в природі речей не було ніякої влади, яка б могла покарати порушника, тепер є суверен. Гоббс стверджує, що через пристрасті людей, володар повинен мати абсолютну владу для того, щоб договір був успішним. Ми не можемо нищити владу, оскільки це єдина межа між безпекою і природним станом. Згідно з цим аргументом мораль, політика, суспільство і все, що приходить разом ними, є простими умовами для існування людей. Для підтримки суспільного договору суверен повинен бути наділений абсолютною владою, це не є аморально або несправедливо – це ціна спокою. Тільки після цього створюється суспільство, люди починають жити і співпрацювати між собою. Суспільний договір є основним джерелом, що гарантує спокійне життя. Наш вибір полягає між прийняттям договору або поверненням до природного стану, в який жодна людина не захоче повернутися.

Враховуючи його доволі суворий погляд на людську природу, Гоббсу тим не менш, вдалося навести аргументи для громадянського суспільства з усіма випливаючи ми звідси наслідками.

Спробуємо тепер розглянути концепцію суспільного договору Джона Локка, порівнюючи її з ідеями Томаса Гоббса.

Для Гоббса, абсолютна влада належить суверену, який захищає людей від природного стану, який є нестерпним для людського буття. Саме ця обставина і підштовхує людину до покори перед абсолютною владою.

Локк, витлумачує природний стан інакше, ніж Гоббс. У зв'язку з цим його аргументи щодо суспільного договору і відносин між людьми та владою також є іншими. Він не обґрунтовує необхідність монархії, а навпаки закликає проти неї. Не випадково погляди Локка мали великий вплив на Томаса Джефферсона та інших фундаторів США.

Одна з найвпливовіших робіт Локка – це "Два трактати про правління". Перший трактат спростовує ідеї Роберта Філмена, вже розглянуті вище. Другий трактат присвячений концепції Локка стосовно соціального контракту та обґрунтування ідеї громадянського парламенту.

За словами Локка, природний стан людини – це стан свободи без жодного втручання з боку інших людей. Проте це не є стан повної свободи: людина не може робити все, що їй заманеться, або те, що інші будуть засуджувати. Стан природи – це також стан, в якому не має володарів або уряду, який карає людей за їх злочини, це стан без моралі.

Люди вважаються рівними в такому стані, а, отже, є рівними перед законами природи. Закон природи, наданий Богом, є головною ідеєю в моральній концепції Локка. Цей закон наголошує на тому, що ми не маємо права робити шкоду іншим, тому що ми всі є рівними перед Богом. Таким чином, природний стан – це стан, в якому люди є вільними і можуть переслідувати свої власні наміри. Враховуючи закон природи та невтручання в життя людей авторитетів, такий тип життя є мирним.

Стан природи відрізняється від стану війни. Тут можна знайти схожість думок Локка та Гоббса. Природний стан легко перетворюється на стан війни, наприклад, у стан війни через майнові суперечки. У той час, коли природний стан – це стан свободи, де царює природний закон, і ніхто не спричинює зло один одному, стан війни розпочинається між людьми, коли один краде у іншого, або намагається зробити його рабом. Завдяки тому, що у природному стані немає права, до якого особа може апелювати, закон природи дозволяє їй захищати власне життя шляхом нападу або навіть убивства свого кривдника. Завдяки тому, що у природному стані немає суверенів та правових кодексів (крім закону природи), війна може продовжуватися нескінченно. Це є однією з головних причин, чому люди мають відмовитися від природного стану та домовитися між собою задля створення громадянського уряду.

Майно відіграє центральну роль в ідеях Джона Локка щодо громадянського уряду та договорів, які б його відстоювали. Згідно Локку, приватна власність створюється, коли сама людина своїм трудом будує її. Так, наприклад, якщо людина обробляє ділянку землі, і ця земля приносить їй плоди, то вона має повне право на цю землю та на плоди, котрі на ній вирощені. З цього приводу Локк наводить приклад щодо положення тубільців Америки. Він пише, що вони не обробляли свою землю, не використовували усі її можливості. Отже, Америка, як майно їм не належить і кожен має право на цю землю.

Враховуючи труднощі, які виникають через закон природи, Локк приходить до висновку, що розміри майна повинні бути обмежені. Одна людина не може взяти більше від природи, ніж вона може обробити, оскільки інші люди залишаться без своєї власності. Локк обґрунтовує таку позицію тим, що природа надана людям від Бога для спільного існування, тому

жоден не може взяти більше, ніж його частка. Майно є стержнем в аргументації Локка щодо суспільного договору та громадського уряду.

За словами Локка, природний стан не є умовою існування окремих особистостей, як це було у Гоббса. Він вважав, що природа наповнена людьми, які домовились між собою і вступили у "подружні стосунки". Ці подружжя на підставі добровільних угод домовляються піклуватися про своїх дітей. Такі подружжя є моральними, але не є політичними утвореннями. Угрупування людей стають політичними лише тоді, коли окремі люди, що представляють свої родини, домовляються з іншими родинами в природному стані задля покарання тих, хто порушує закон природи. Після цього переможець створює політичний апарат, за допомогою якого він править над іншими. Він стає сувереном і має владу над більшістю. Іншими словами, люди виходять з природного стану і створюють одне політичне тіло з владним організмом і підпорядковуються його владі.

З цього приводу Локк писав: "Оскільки люди ... за природою є вільними, рівними та незалежними, то ніхто не може вийти з цього стану і бути підпорядкованим політичній владі іншого без своєї власної згоди. Єдиний шлях завдяки якому будь-хто відмовляється від своєї природної свободи і надягає на себе кайдани громадянського суспільства, – це згода з іншими людьми про об'єднання у співтовариство для того щоб зручно та мирно сумісно жити, спокійно користуючись своїм майном, знаходячись у безпеці, ніж будь-хто поза цим суспільством... Коли будь-яке число людей таким чином погодилося створити співтовариство, або державу, то вони тим самим вже об'єднані і складають єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти та вирішувати за інших" [7].

Створивши політичне суспільство та уряд, люди отримують три речі, які вони б ніколи не мали, якщо б залишалися в природному стані. Це закони, судова та виконавча влада. Кожна людина підкоряється владі, натомість влада захищає її від агресорів, які порушують природний закон.

Кінець-кінцем люди створюють країни задля збереження власного багатства, свого життя та своїх інтересів. Локк яскраво уявляє ситуацію, коли люди розпочинають революції та знищують уряди або короля. Таке можливо, коли суверен став тираном, а закони стали недієздатними та розмитими. У зв'язку з цим люди, не можуть апелювати до законів, підривається принцип самозбереження. Тиран ставить себе на вищий щабель, ніж закон природи і оголошує війну народу. У такому випадку люди можуть прийняти оборонну позицію і наважитися на революцію, оскільки вони знову опиняються в природному стані, у якому за законам природи вони можуть убивати.

Іншими словами, головною діяльністю суверена є захист власного народу та його майна та виконання законів. Коли ці функції не виконуються, і суверен діє не в інтересах свого народу, то народ має право повстати на підставі невиконання суспільного договору між народом та владою.

Ми можемо побачити, що Локк є прихильником конституційної монархії, проте королівська влада не має для нього Божої підстави. Як і Гоббс він вважає, що держава виникла завдяки суспільному договору. Усі люди рівні та незалежні, і ніхто не має права спричинювати їм шкоду.

Для Локка, на відміну від Гоббса, революція, знищення громадянського уряду і повернення до природного стану не є лихом. Він вважає, що після повернення до природного стану, люди можуть побудувати кращий уряд.

Ще один дослідник, погляди якого ми хотіли б розглянути у цій статті – Жан-Жак Руссо. Руссо розглядає теорію соціального контракту в праці "Міркування про походження нерівності серед людей" [8]. Ця праця являє собою звіт про моральну та політичну еволюцію людей від етапу природного стану до сучасного суспільства. Саме тут він аналізує поняття соціального контракту і показує його суперечливість.

Руссо описує історичний процес, коли людина з природного стану переходить до громадянського суспільства. Природний стан був часом спокою та миру. Через велику кількість ресурсів і малу кількість населення, люди рідко бачили один одного і їхнє життя було без конфліктів. Більш того, люди того часу були моральними і не могли нанести шкоди один одному.

Проте в процесі розвитку людство стикається з певними проблемами. Кількість населення збільшується, що призводить до збільшення потреб людей. Через певний час люди починають жити родинами, а потім великими комунами. Відкриття та інновації робили життя легшим і це дає людині час на саму себе. Вона витрачає його на роздуми стосовно самої себе та оточуючих. Такі міркування приводять людину до обмірковування суспільних цінностей: сорому, заздрості, гордості, злості тощо.

Найважливішим у цьому розвитку, за Руссо, була поява приватної власності. Цей момент був поворотним для суспільства. Вийшовши із природного стану, люди стали більш заздрисними, з'являється конкуренція, марнославство і порок. Для Руссо поява приватної власності стає моментом "гріхопадіння" і остаточного виходу із стану природи. Він пише: "Перший, у кого з'явилася думка, огородивши шматок землі, сказати: "Це моє", – і знайти людей, достатньо довірливих, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, війн та вбивств, від скількох бід та жаків позбавив би рід людський той, хто вдерши кілля та засипавши рів, крикнув би своїм близьким: Не слухайте краще цього лихваря, ви загинете, якщо спроби забути, що плоди землі належать усім, а земля – нікому"[9].

Після введення приватної власності, яскраво виявилася проблема нерівності. Деякі мали власність, інші – ні. Це змусило других працювати на перших. Починають зароджуватися соціальні класи. Кінець-кінцем ті, хто мали власність, вирішили створити уряд, щоб захищати свої багатства від злиднів. Так влада створює контракт, в якому йдеться про рівність та захист кожного громадянина, хоча головною метою цього договору є укріплення основи нерівності і захист приватної власності.

Іншими словами, договір, який має бути в інтересах кожного, договір, який має підтримувати рівність кожного, насправді захищає інтереси меншості, яка стала сильнішою і багатшою в результаті появи приватної власності. Цей суспільний договір, який розглядає Руссо, є відповідальним за конфлікти і конкуренцію, від яких страждає суспільство.

Нормативний соціальний контракт Руссо розглядає в своїй праці "Суспільний договір" [10]. У ній він висуває ідеї, які розкривають причини

жахливого положення справ у тогочасному суспільстві. Відмінність між реальним станом речей і справедливістю, між фактичною ситуацією і мораллю мають для Руссо першочергове значення.

Людина не була вільною і в період природного стану, але суспільство, економіка, аморальність – запропонували їй більш жорсткі рамки життя. У зв'язку з тим, що повернення до природного стану є неможливим і навіть небажаним, задача політиків установити чіткі рамки свободи та налагодити співіснування людей. Це і є фундаментальною філософською проблемою, на яку має відповісти суспільний договір: як ми можемо співіснувати разом? Або іншими словами, як ми можемо співіснувати разом і при цьому не принижувати честь і гідність один одного?

Руссо стверджує, що це можна зробити тільки, коли ми відмовимося від власної волі задля колективної, або суспільної. Ця воля повинна будуватися на підставі згоди між вільними та рівними людьми. Як Гоббс та Локк, Руссо стверджує, що людина була створена природою, щоб бути вільною, тому ніхто не має природного права принижувати іншого. У зв'язку з цим уряд – це правовий орган, який створюється через договори і контракти.

Головний заповіт соціального пакту є суспільна згода усіх сторін. Це згода, в якій люди відмовляються від індивідуальних прав та індивідуальної волі і створюють колективну волю. Цей акт є основою будь-якого суспільства. Суверен же з'являється тільки тоді, коли все суспільство являє собою організм, головна мета якого – робити благо один одному. Як тільки індивідуальна воля буде спрямована на спільні інтереси і утвориться спільна воля, яка спрямована на спільне благо, утвориться й справедливе суспільство. У цю версію соціального договору Руссо вкладає ідею взаємних обов'язків: суверен прагне блага усім, як і кожний громадянин спільноти прагне блага своїм співгромадянам. Виходячи з цього володар буде дотримуватися блага свого народу, натомість народ також буде підтримувати порядок у суспільстві.

Руссо вважає такий стан речей дуже вдалою формою демократії. Жоден не може нав'язати свою волю іншому, оскільки всі діють у рамках ідей демократії та рівності. Проте така демократія можлива лише для маленьких держав. Люди повинні вміти ідентифікувати один одного і знати один одного. Вони не можуть жити на великій території, тому що повинні збиратися разом для розв'язання важливих питань. Також вони повинні жити в одних географічних умовах, це один з законів їхньої рівності. Тому така форма демократії не може бути створена у великих країнах. Хоча умови для такої демократії є суворими, вони є єдиним шляхом, згідно Руссо, яким ми можемо прийти до повернення нашої свободи.

Люди наділені свободою та рівністю від природи, проте за певний період історії вони втратили свої природні права. Можна подолати ці проблеми. Метою уряду повинне стати досягнення свободи та рівності громадян. "Жодний з громадян не повинен бути настільки заможним, щоб бути в змозі купити іншого, і жодний не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушений продавати себе" [11].

Вчення Руссо про договірний характер створення держави знищило уявлення про божественний характер королівської влади. Звідси впли-

ває "революційний" висновок: якщо суверен перестає виконувати свої обов'язки та підтримувати закони держави, то він може бути знищений народом. Звідси і лозунг великої французької революції: "Свобода. Рівність. Братерство".

Підсумовуючи вище наведене, можна зробити такі висновки. Виходячи із концепцій соціального договору Томаса Гоббса, Джона Локка та Жан-Жака Руссо, можна стверджувати, що під поняттям соціальний контракт вони розуміли таке. Це колективна угода між людьми задля захисту їхніх інтересів, співпраці та допомоги один одному. Суспільний договір передбачає перехід від природного стану до побудови громадянського суспільства.

Усі три автори при розгляді досліджуваного поняття спираються на такі терміни: природний стан, природний закон, приватна власність, громадянське суспільство, рівність. Проте, треба зазначити, що смислове навантаження цих понять у них різниться.

1. Див.: *Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К.: Основи, 2001. – 822 с.* 2. Див.: *Gauthier D. Morals by agreement [Електронний ресурс] / D. Gauthier. – Режим доступу: http://books.google.ru/books?id=rH_h_Pb28_oC&printsec=frontcover&dq=David+Gauthier&hl=ru&sa=X&ei=P40IUtrvDsmu7AbAw4GYDA&ved=0CC4Q6AEwAA#v=onepage&q=David%20Gauthier&f=false* 3. Див.: *Skyrms B. The Stag Hunt and the Evolution of Social Contract / B. Skyrms. – New York: Cambridge University Press, 2004. – 164 с.* 4. Social contract [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oxforddictionaries.com/definition/english/social-contract> 5. Див.: *Filmer R. Patriarcha or the natural power of kings [Електронний ресурс] / R. Filmer. – Режим доступу: <http://www.constitution.org/eng/patriarcha.htm>* 6. *Гоббс Т. Левиафан, или материя форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 95.* 7. *Локк Д. Два трактата о правлении // Локк Д. Сочинения: в 3 т. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 317.* 8. Див.: *Руссо Ж. Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения: в 3 т. Т. 1. – М., 1961.* 9. *Руссо Ж. Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения: в 3 т. – М., 1961. – Т. 1. – С. 40.* 10. Див.: *Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Руссо Ж. Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969.* 11. *Монтескье Ш. О духе законов // Антология мировой философии: в 4 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1970. – С. 45.*

Надійшла до редколегії 15.04.13

V. B. Gadzhiev

ЭВЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ДОГОВОРА (ГОББС, ЛОКК, РУССО)

В статье анализируется понятие общественного договора (социального контракта) в работах Гоббса, Локка и Руссо; дается сравнительный анализ их концепций.

Ключевые слова: общественный договор, естественное состояние, частная собственность, гражданское общество, равенство, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо.

V. V. Gadzhiev

THE EVOLUTION OF THE CONCEPT OF SOCIAL CONTRACT (HOBBS, LOCK, ROUSSEAU)

This article is devoted to investigation of the social contract in Hobbes's, Lock's and Rousseau's works. The author compares their conception in order to clarify the notion of social contract.

Keywords: social contract, natural state, private property, civil society, equality, Thomas Hobbes, John Lock, Jean-Jacques Rousseau.